

■ دکتر حبیب الله عظیمی
استادیار کتابخانه ملی

تلاشی مضاعف در حوزه نسخ خطی

با توجه به پیشینه ایرانیان در فرهنگ و تمدن و صنعت و هنر، طبعاً تولید انبوه نسخه‌های خطی فارسی در قرون متمادی نشانی دیگر بر پیشتازی و سردماری این مردمان است

مقدمه

بی‌شک نسخه‌های خطی میراث علمی پیشینیان است که با ماندگاری خود در طول قرن‌های متمادی، تاریخ علوم مختلف را رقم می‌زند. همچنان که موضوعات هر علم و سیر تکامل تاریخی آن، بخشی از فرهنگ و تمدن هر قوم را تشکیل می‌دهد، شیوه‌های کتاب‌آرایی و ساخت کاغذ و جلد و مرکب نیز بخشی از صنعت و هنر مردمان را در تاریخ هر مرز و بوم می‌سازد. با توجه به پیشینه ایرانیان در فرهنگ و تمدن و صنعت و هنر، طبعاً تولید انبوه نسخه‌های خطی فارسی در قرون متمادی نشانی دیگر بر پیشتازی و سردماری این مردمان است. آنچنان که در حال حاضر وجود میلیون‌ها نسخ خطی فارسی و پراکندگی آن در سرتاسر جهان، افتخاری بزرگ را برای ایرانیان برجای گذارده است. حال این سؤال مطرح می‌شود که آیا بسنده کردن بر افتخار آفرینی نیاکان برای ما فرزندان این مرز و بوم کافی است یا اینکه لازم است تا مسئولیت بزرگی را بر دوش خود احساس کنیم و باید تلاشی همه‌جانبه در حفظ و نگهداری و معرفی و احیای آن میراث ارزشمند داشته باشیم و خود افتخار دیگری را بیافرینیم؟ پاسخ به این پرسش مروری است بر لزوم تلاش وسیع در حوزه نسخ خطی! آن هم از سوی ایرانیان!

ضرورت‌ها و باید‌ها در حوزه نسخ خطی

انبوهی نسخه‌های خطی و پراکندگی آنها در نقاط مختلف، نیازی یکسان و مشترک به اجرای امور زیر دارد.

۱. حفاظت و نگهداری

قدمت نسخه‌های خطی با پیشینه‌های تولید از قرن سوم و چهارم تا قرن سیزده و چهاردهم قمری می‌باشد. هر یک از عوامل دخیل در کتاب‌آرایی نسخه‌های خطی از کاغذ و مرکب تا جلد و صحافی طبعاً در گذر از سالیان متمادی دچار فرسودگی شده است. جلوگیری از فرسودگی‌های بعدی با شناخت عوامل فرسایشی و اندیشیدن راهکارهای مناسب برای پیش‌گیری و اصلاح فرسودگی‌های قبلی با ابزار و ادوات و شیوه‌های علمی و فنی کاری بزرگ و رسالتی عظیم است.

پس لازم است اولاً نسخه‌های خطی در شرایط مناسب (درجه حرارت و رطوبت استاندارد و عاری از هرگونه آفت‌ها و آلودگی‌ها) نگهداری شوند و ثانیاً نسخه‌هایی که به هر نحوی آسیب دیده‌اند و حتی اوراق برخی از آنان را که در مرحله پودرشدن است، با اقدامات زیر دریا بیم.

الف) آفت‌زدایی: قبل از هر کاری لازم است نسخه‌های خطی با مواد

و گازهای شیمیایی مناسب آفت‌زدایی شود تا از انواع آفت‌ها و قارچ‌ها و حیوانات و حشرات احتمالی موجود در لابه‌لای اوراق عاری شده و مقاومت و ماندگاری اوراق آنها بیشتر گردد.

ب) تهیه نسخه پشتیبان: لازم است تا از هر نسخه خطی، نسخه‌ای رقومی به‌عنوان نسخه پشتیبان تهیه گردد. تصویربرداری از نسخه‌های خطی به‌صورت عکسی یا میکروفیلم و یا اسکن‌ها تلاشی در همین جهت است. ذخیره نسخه‌های دیجیتال تصویری و سازمان‌دهی آنها در حافظه‌های دیجیتال و در نهایت نائل شدن به کتابخانه دیجیتال خطی به‌دلیل تسهیل در بازیابی اطلاعات امری اجتناب‌ناپذیر است. **ج) مرمت و صحافی:** نسخه‌هایی که از نظر جلد و صحافی یا ورق و کاغذ آسیب دیده‌اند باید ترمیم شوند. مرمت متن و حواشی اوراق آسیب‌دیده و فرسوده با دو رویکرد ۱. مرمت علمی و دقیق و فنی برای برگ‌برگ نسخه‌های نفیس و مهم و ۲. مرمت حجمی و کلی برای کتاب‌های معمولی، همین‌طور تقویت و تکمیل صحافی اوراق و مرمت جلد‌های آسیب‌دیده باید طراحی و اجرا شود.

د) ایجاد شرایط نگهداری مناسب: پس از ترمیم و آفت‌زدایی نسخه‌ها، لازم است تداوم نگهداری این کتاب‌ها در شرایطی صورت گیرد که اولاً عاری از انواع میکروب‌ها و آفت‌ها باشد، ثانیاً امکان رشد میکروب‌ها فراهم نبوده تا مقاومت کاغذ و جلد در آن محیط بیشتر شود. بنابراین مخازن نگهداری کتاب‌های خطی باید اولاً با تزریق گازهای مناسب به‌صورت دوره‌ای ضدعفونی شده و ثانیاً از لحاظ درجه حرارت (بین ۱۹ تا ۲۱ درجه سانتی‌گراد) و میزان رطوبت نسبی (بین پنجاه تا شصت درصد رطوبت) به‌طور مرتب کنترل شود.

هـ) مطالعه و تحقیق: با توجه به توسعه و تکامل علم و پیشرفت فناوری و کشف ابزار و موضوعاتی جدید لازم است پیایی درباره هر یک از موارد یادشده مطالعه و تحقیق شود. کشف راه‌های جدید مبارزه با عوامل بیولوژیکی و زیست‌محیطی ضرر رسان به نسخ خطی، همچون استفاده از فناوری نانو، کشف راه‌های جدید تهیه نسخه دیجیتال و نحوه ذخیره آنها، ایجاد محیط استاندارد نگهداری با راه‌کارهای جدید، همه اموری است که باید در هر مرحله تحقیق و مطالعه شود.

۲. معرفی و فهرست‌نویسی کتاب‌های خطی

حفاظت و نگهداری نسخه‌های خطی به‌منزله حفاظت از ماده‌ای علمی و تحقیقاتی است. این ماده باید اولاً معرفی شود و ثانیاً مورد استفاده محققان قرارگیرد. در این زمینه لازم است نسخه‌های خطی در قالب فهرست‌ها معرفی شوند. چون فهرست کتاب‌های خطی کاری

با توجه به فقدان رشتهٔ دانشگاهی در زمینهٔ نسخه‌شناسی کتاب‌های خطی و پیشینهٔ تربیت متخصصان این حوزه از آغاز تاکنون به صورت استاد و شاگردی و معمر بودن استادان معدود این حوزه، لازم است امر آموزش و تربیت متخصص کتاب‌های خطی در جنبه‌های حفاظت و نگهداری، و فهرست‌نویسی و اطلاع‌رسانی جدی تلقی شود

۳. آموزش و تربیت کارشناسی و متخصص

با توجه به فقدان رشتهٔ دانشگاهی در زمینهٔ نسخه‌شناسی کتاب‌های خطی و پیشینهٔ تربیت متخصصان این حوزه از آغاز تاکنون به صورت استاد و شاگردی و معمر بودن استادان معدود این حوزه، لازم است امر آموزش و تربیت متخصص کتاب‌های خطی در جنبه‌های حفاظت و نگهداری، و فهرست‌نویسی و اطلاع‌رسانی جدی تلقی شود. طراحی دوره‌های آموزشی کوتاه‌مدت و دوره‌های تحصیلات تکمیلی دانشگاهی زمینه را برای تربیت کارشناسان و متخصصان نسخ خطی فراهم می‌آورد. مناسب است در این مرحله تعدادی کارشناس و متخصص برای اعزام به کشورهای هم‌چون ترکیه، پاکستان، هندوستان و کشورهای آسیای میانه تربیت شوند. وجود انبوه نسخه‌های خطی فارسی در کشورهای مذکور و عدم حضور کارشناس و متخصص نسخ خطی و فقدان شرایط حفاظت و نگهداری مناسب کتاب‌های خطی در مخازن آن کشورها و در معرض فرسودگی شدید و از بین رفتن تعداد زیادی از این نسخه‌ها، لزوم آموزش و تربیت کارشناس و متخصص را به‌منزلهٔ رسالتی بزرگ گوشزد می‌کند.

تلاش ما در حوزهٔ نسخ خطی

با توجه به سابقهٔ ایرانیان در تولید نسخه‌های خطی و در ادامهٔ تلاش آنان برای حفظ و نگهداری، معرفی و فهرست‌نویسی و احیای نسخه‌های تولیدشده و با تأمل و اندیشه در امور ضروری مرتبط با نسخه‌های خطی، تأمل و اندیشه‌ای عمیق‌تر لازم است تا سهم هر کدام از ما ایرانیان اعم از کتابخانه‌های بزرگ، مؤسسات پژوهشی و آموزشی و فهرست‌نگاران و کارشناسان در تحقق امور مرتبط با حفاظت، معرفی و فهرست‌نویسی و احیای متون علمی پیشینیان مشخص شود. اگر هر کدام از ما تاکنون در اجرای آن رسالت بزرگ چندان نقش‌آفرین نبوده‌ایم، هم‌اینک باید تلاشی مضاعف کنیم که فردا به‌زودی فرامی‌رسد و فرصت‌ها به‌سرعت می‌گذرد. پس امروز ببیندیشیم و تلاش کنیم که فردا دیر است.

تحقیقی است و فهرست‌نگاران نسخ خطی اندک می‌باشند، لازم است برای انبوه نسخه‌های معرفی و فهرست‌نشده راه‌کاری مناسب به‌شرح ذیل اندیشیده شود.

الف) فهرست‌نویسی دومرحله‌ای: فهرست‌نویسی کتاب‌های خطی را باید در دو مرحله و با دو شیوه انجام دهیم. ۱. تهیهٔ فهرست اجمالی و مختصر و فهرست توصیفی. در مواردی که دسترسی به فهرست‌نگار مجرب و کارآزموده مشکل است، می‌توان با تربیت و آموزش چندین محقق، زمینه را برای تهیهٔ فهرست اولیه، به‌ویژه در نقاط دوردست فراهم کنیم تا اولاً هر کدام از آن کتاب‌ها ثبت شود و ثانیاً اطلاعات توصیفی و ثبتی اولیه برای استفاده در دسترس محققان قرار گیرد؛ ۲. تهیهٔ فهرست تفصیلی و کامل. در مواردی که فهرست‌نگار مجرب و زبده حضور دارند، لازم است تمام اطلاعات توصیفی و تحلیلی یعنی کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی را در قالب فهرست‌های نسخ خطی تدوین کرد. تدوین و انتشار فهرست‌های نسخ خطی، زمینهٔ تحقیق در جوانب مختلف را برای محققان فراهم می‌آورد. بررسی محتوایی و موضوعی کتاب‌های خطی براساس موضوع، مؤلف و حتی زبان و مواردی همچون صناعت تولید کاغذ، ساخت انواع جلدها، ظهور انواع خطها و سیر تکاملی خطوط، ابداع انواع آرایه‌ها و تزئینات و سیر تکاملی آنها در قرون مختلف، سیر استنساخ نسخه‌ها در مناطق مختلف و ظهور کاتبان متعدد، همه از موارد تحقیق و پژوهش است و محققان می‌توانند دربارهٔ فهرست‌های نسخ خطی بررسی‌ها و تحقیقات متعدد و مفیدی کنند.

ب) وحدت رویهٔ فهرست‌نویسی: لازم است برای هر دو مرحلهٔ تدوین فهرست مختصر و فهرست مفصل، شیوه‌ای واحد و استاندارد تعریف شود تا اولاً با تدوین فهرست‌های نامگو و مختصر به‌صورت یکسان، اطلاعاتی یک‌دست منتشر شود و شیوهٔ فراگیری این نوع فهرست‌ها هم برای تازه‌کاران راحت‌تر باشد و ثانیاً با انتشار فهرست‌های مفصل در دو بخش کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی تمام اطلاعات مفید و لازم را به‌صورت یک‌دست از کتابخانه‌های مختلف تهیه و منتشر کرد. با ایجاد وحدت رویه بین فهرست‌نگاران بزرگ و خیره، شیوهٔ فهرست‌نویسی به‌صورت استاندارد به‌وجود می‌آید و امکان تهیهٔ بانک اطلاعات و فهرست مشترک به‌راحتی فراهم می‌شود.

ج) تهیهٔ پایگاه‌های اطلاعاتی نسخ خطی: با توجه به پراکندگی کتاب‌های خطی در کتابخانه‌های مختلف قطعاً انتشار دو نوع فهرست‌های مختصر و مفصل در نقاط مختلف، دسترسی محققان را به تک‌تک آن فهرست‌ها مشکل می‌کند. لازم است در مرحلهٔ نخست پایگاه‌ها و بانک‌های اطلاعاتی فهرست‌های نسخ خطی تشکیل شود تا محققان به‌راحتی بتوانند به اطلاعات نسخه‌های پراکنده خطی دسترسی پیدا کنند. طبعاً در مرحلهٔ بعدی ایجاد کتابخانهٔ خطی رقمی (دیجیتال) در سطح منطقه‌ای، ملی و بین‌المللی اندیشه‌ای آرمانی است که هر کتابخانه‌ای باید تلاش کند تا در این اندیشهٔ آرمانی نقش خود را ایفا کند. برای تحقق این مرحله هم اجرای امور تحقیقی و پژوهشی برای رسیدن به فرمت واحد و استاندارد دیجیتال امری ضروری است.